

EEN BEWEGING NAAR HET PROBLEEMVELD TOE: ACTIE-ONDERZOEK EN STRAATHOEKWERK ALS 'DOELGROEPGERICHTE' INTERVENTIES

Maria Bouverne-De Bie*
Eugeen Verhellen**

Een groot deel van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek op het terrein van het welzijnswerk wordt als 'actie-onderzoek' opgezet. Een nauwe betrokkenheid van het onderzoek op de beleidsdiscussie, ook reeds *tijdens* het onderzoek zelf, wordt vooropgesteld. *Ingrijpen* in de sociale werkelijkheid gebeurt gelijktijdig met het *begrijpen* van, de kenniswerving over de sociale werkelijkheid. Kenschetsend is de *praktijkgerichtheid* van het onderzoek: de aanleiding tot het onderzoek betreft een concrete maatschappelijke behoefte, en het onderzoek wordt opgezet met de bedoeling gegevens te leveren voor en tijdens de uitwerking van een actieprogramma tot oplossing van die behoefte. Kenschetsend ook is de *doelgroepgerichtheid*: de actie-onderzoeker is zelf geëngageerd in de op touw gezette actie, waardoor de principiële distantie t.o.v. het onderzoeksobject opgeheven wordt en het onderzoeksobject zelf mee ingeschakeld wordt in de onderzoeksactiviteit, doorgaans via een zgn. 'stuurgroepwerking'. Deze stuurgroep is het forum waar samenwerkingsafspraken gemaakt en opgevolgd worden en werkwijzen vastgelegd worden, inclusief de terugkoppeling vanuit en naar het onderzoeksopzet.¹

Vergelijkbare kenmerken als *doelgroepgerichtheid* en de oriëntering op een concrete *maatschappelijke behoefte* vinden we ook terug in het straathoekwerk. Het straathoekwerk werd ontwikkeld vanuit een reactie op het feit dat de klassieke welzijnswereld bepaalde – inz. maatschappelijk kwetsbare doelgroepen – niet of nauwelijks bereikt. Tegemoetkoming aan deze behoefte – contact krijgen met de doelgroep en zicht krijgen op hun situatie – vormt het basisengagement van waaruit een methodisch zoeken vorm krijgt en ontwikkeld wordt. Het straathoekwerk is een laagdrempelige, professionele werkvorm: de doelgroep wordt opgezocht in zijn eigen milieu (vindplaatsgericht werken). De doelstelling van het straathoekwerk is niet enkel vindplaatsgericht, doch tegelijk ook 'structureel' te werken. Hieronder wordt verstaan dat met de doelgroep een emancipatorisch proces op gang gebracht wordt (d.w.z. dat de doelgroep beïnvloed wordt met het oog op meer eigen verantwoordelijkheid en zelfstandigheid) en dat gestreefd wordt naar

* Docent Universiteit Gent.

** Hoogleraar Universiteit Gent.

1. VERHELLEN, E., 'Poging tot interactioneel werken in de jeugdbescherming: het Experiment Dendermonde', in VERHELLEN, E. (red.), *In Interactie. Jeugdbescherming en Interactionisme*, Kapellen, De Sikkel, 1978, p. 132.

een betere en meer positieve aansluiting tussen maatschappelijke instanties en de doelgroep (en vice versa).²

Actie-onderzoek en straathoekwerk kunnen in deze optiek beide omschreven worden als uitdrukking van een specifieke betrokkenheid op de definiëring van sociale problemen. Specifiek voor zowel actie-onderzoek als straathoekwerk is de emancipatorische opstelling, d.w.z. de bekommernis om een vast te stellen 'afwezigheid' van doelgroepen en/of benaderingswijzen in het onderzoek resp. het welzijnswerk te vervangen door een expliciet gestelde en actieve 'aanwezigheid'. De noodzaak om, zowel in onderzoek als in het welzijnswerk, te vertrekken vanuit ook de zienswijze van de in een probleemsituatie betrokkenen zelf wordt benadrukt.

Actie-onderzoek: kennis gericht op het handelen in de samenleving

De term 'actie-onderzoek' dekt een variëteit aan benaderingen. Globaal kunnen drie types van benadering onderscheiden worden, namelijk actie-onderzoek als *innovatiestrategie*, als *onderzoeksmethode* en ten slotte als *alternatief paradigma* binnen de sociale wetenschappen. De drie 'types' houden nauw verband met elkaar, wat maakt dat de discussie er niet altijd duidelijker op wordt.

Een concrete ingang tot de discussie is terug te gaan tot de origines ervan, of m.a.w. de geschiedenis van het actie-onderzoek.³ Doorgaans wordt dan gewezen op twee grote voedingskanalen: een Angelsaksisch kanaal vertrekkend vanuit het werk van Kurt LEWIN en het 'Tavistock Institute of Human Relations' en een stroming vertrekkend vanuit de zogenaamde 'methodenstrijd' in West-Duitsland, waaruit dan de 'Kritische Theorie' en de 'Handlungsforschungsbewegung' ontstaan. Niet onbelangrijk nochtans is de verwijzing naar ook een vroegere bron, namelijk naar J. DEWEY en de 'New Education Association' die de impact van het onderzoek op i.c. het onderwijs wou vergroten. In deze visie, gebaseerd op het pragmatisme, werd benadrukt dat actie-onderzoek te zien is als een samenwerkingsrelatie tussen onderzoekers en praktijkwerkers. Onderzoek is te zien als een *leerproces*, waarin door gezamenlijk handelen zowel *kennisvermeerdering* als *praktijkverbetering* tot stand komt ('learning by doing'). Deze benadering verwijst naar de fundamentele betekenis van de actie-onderzoeksdiscussie als (ook) een discussie over de relatie tussen theorie en praktijk in de sociale wetenschappen.

Bij COLLIER – die de term 'actie-onderzoek' voor het eerst gebruikte – en ook bij Kurt LEWIN – door velen beschouwd als de geestelijke vader van het actie-onderzoek – ligt de relatie tussen theorie en praktijk in de aanname dat handelen, onderzoek en leren een drie-eenheid vormen, of anders gezegd: 'niets is praktischer dan een goede theorie'. Deze opvatting over actie-onderzoek wordt, niet in het minst bij LEWIN, bepaald vanuit het werken met kleine groepen (groepsdynamica) en inz. door een democratisch-humanistisch samenlevingsideaal. Samenwerking met de onderzoekssubjecten wordt in deze opvatting, in plaats van middel, doel op zich.

2. Vlastrov, *Straathoekwerk*, platformtekst mei 1994.

3. POUPART, J., RAINS, P. en PIRES, A.P., *Actualités bibliographiques: les méthodes qualitatives et la sociologie américaine, Déviance et Société*, vol. 7, 1983, nr. 1, p. 63-91.

LEWINS werk wordt in Europa verder ontwikkeld door het Londense 'Tavistock Institute of Human Relations'. Het alternatieve karakter ervan – of m.a.w. de relatie naar een democratisch samenlevingsideaal – wordt in deze evolutie niet langer benadrukt: actie-onderzoek wordt vooral gezien als een *innovatiestrategie* en aldus behorend tot de 'sociale technologie'.

In de jaren zestig krijgt de actie-onderzoeksdiscussie een nieuwe impuls, onder de naam 'Handlungsforschung'. In deze opvatting wordt een maatschappijveranderende opgave centraal gesteld, wat verrijkende methodologische consequenties inhield: onderzoek werd gezien als een vorm van actie; de samenwerking met de betrokkenen werd gesteld als een ethisch imperatief; in het wetenschappelijk werk werd veeleer de wijze van kennisverwerving dan het kennisprodukt belangrijk. Het gangbare 'klassieke' onderzoek werd vanuit deze benadering streng bekritiseerd, en vice versa. De polemiek leidde ertoe dat actie-onderzoek, veeleer dan als een kritische onderzoeksbenadering, gaandeweg steeds meer gezien werd als een specifieke *onderzoeksmethode*, vergelijkbaar met b.v. evaluatie-onderzoek. Tegelijk zijn er de pogingen om actie-onderzoek te vestigen als een *alternatief paradigma* binnen de sociale wetenschappen. Een belangrijke aanzet hiertoe wordt gebracht door H. MOSER, die hiervoor aansluit bij de opvattingen van ondermeer J. HABERMAS, waarin de noodzakelijke verbondenheid tussen 'deelnemers-' en 'waarnemersperspectief' benadrukt wordt. Actie-onderzoek moet in deze benadering bijdragen tot de ontwikkeling van een maatschappijtheorie, waarin beide perspectieven verbonden zijn. De samenwerking met de betrokkenen krijgt van daaruit bij MOSER niet primair een ethische, maar een kentheoretische betekenis:

'De verhouding van onderzoeker en onderzochte wordt bepaald door de plaats van de wetenschap in de samenleving; zij maakt daar onlosmakelijk deel van uit, maar gaat er niet geheel in op, bewaart een kritische distantie. De sociale wetenschapper maakt dus zelf deel uit van de praxis die hij tot zijn object maakt. De mensen die hij in zijn wetenschappelijk handelen betreft, zijn voor hem te bestuderen 'objecten', maar tegelijkertijd berust zijn onderzoek op een verstandhouding met hen als mensen, en gaat hij evenals zij uit van een interpretatie van de sociale situatie waarin zij samen verkeren. Zowel onderzoeker als onderzochte zijn tegelijkertijd subject en object van onderzoek. ... Daaruit volgt ook een opgave voor de wetenschap: haar taak is niet louter kennis te verzamelen, maar kennis te gebruiken ten dienste van het handelen in de samenleving. In een op machtsverhoudingen gebaseerde samenleving moet het doel van dit handelen zijn, het streven naar democratisering en naar afbraak van de macht. Het is deze benadering van de wetenschap met haar consequenties, die Moser actie-onderzoek noemt. De samenwerking met de onderzochten is voor hem niet een imperatief, maar is gegeven met zijn opvatting over de relatie tussen wetenschap en samenleving'.⁴

Een emancipatorisch perspectief

De actie-onderzoeksbenadering is paradigmatisch in essentie een zgn. '*kwalitatieve*' onderzoeksbenadering: de bedoeling van de theorievorming is 'niet om te komen tot algemene geldigheden, maar tot een steeds verfijnder theoretisch inzicht in

4. WARDEKKER, W., 'Actie-onderzoek in de onderwijskunde, Een poging tot structurering', *Kennis en Methode*, 2^e jrg., 1978, nr. 1, p. 41-54 (cit. p. 51).

het probleem ... Het feit dat ... de nadruk meer ligt op een inductief proces van kennisverwerving en op verfijning van theoretisch inzicht in verschijnselen onder specifieke condities, impliceert dat de functie van de theorie in het onderzoeksproces meer heuristisch, dan verklarend en voorspellend is. De theorie dient als zoekschema dat zodanig is geformuleerd dat de kans dat onverwachte, niet-triviale en misschien in eerste instantie onbegrepen verschijnselen aan het licht komen maximaal is.⁵ In deze kwalitatieve benadering ligt tevens de verbinding tussen actie-onderzoek en *emanciperende perspectieven*: de herhaalde keuze voor kwalitatief, c.q. actie-onderzoek in settings als b.v. het welzijnswerk is mede ingegeven door de vaststelling dat de traditionele theorievorming in de sociale wetenschappen een beeld van de (historische) werkelijkheid creëert waar mensen zich niet in herkennen, terwijl zij er deel van uitmaken en maken. Mensen in (kans)armoedesituaties b.v., maar ook vrouwen, migranten, en niet in het minst kinderen en jongeren behoren tot de grote maatschappelijke groepen die nauwelijks over voldoende cultureel en politiek kapitaal beschikken om hun stem te laten horen.⁶ De keuze voor kwalitatief, c.q. actie-onderzoek houdt de optie in die stem wel te laten horen. Dit blijkt ook uit de historisch wisselende belangstelling voor zowel kwalitatief onderzoek als voor actie-onderzoek. Kwalitatieve en actie-onderzoeksbenaderingen maken vooral opgeld wanneer, en op die terreinen, waar de dominante onderzoeksbenaderingen geen antwoord bieden. Dit gold b.v. de jaren 1920-1930, waarin de zgn. Chicagoschool zich profileerde. De industriële expansie van die jaren en samenhangende demografische veranderingen gaven aanleiding tot de formulering van nieuwe sociale problemen. De financiële draagkracht van de stedelijke bourgeoisie en de morele ondersteuning van sociale werkers gaven aan de sociologie van de Chicagoschool het nodige vertrouwen om zich te ontwikkelen. Na deze – relatief korte – periode, en dit tot in de jaren zestig, genieten kwalitatieve benaderingen minder aandacht en worden de voornaamste kritieken erop geformuleerd. De opvatting wint veld dat ze vooral in de ‘exploratieve’ onderzoeksfase thuishoren. Geleidelijk aan wordt gesteld dat via kwantitatieve benaderingen objectiever en efficiënter gewerkt kan worden en met dezelfde resultaten. De jaren zestig zorgen voor een hernieuwde belangstelling. Na de economische expansie na de Tweede Wereldoorlog groeit de twijfel over de ingeslagen richtingen. ‘Nieuwe’ sociale problemen als rassendiscriminatie, studentenopstanden (cf. ook protesten tegen het Amerikaanse optreden in Vietnam), vrouwenemancipatie, armoede in de welvaartstaat ... worden onder de aandacht gebracht. Tegelijk verschijnt in die periode nogal wat (sinds de jaren vijftig opgezet) interactionistisch onderzoek, vooral over afwijkend gedrag: de zgn. ‘deviantiesociologie’ met auteurs als BECKER, LEMERT, GOFFMAN. Dit onderzoek, samen met de kritiek op de positivistische wetenschapsfilosofie vanuit de fenomenologie (SCHÜTZ, BERGER en LUCKMANN), geeft de kwalitatieve benadering een nieuwe impuls.⁷

5. KOMTER, A., ‘De onmacht van het getal. Argumenten voor een intensieve methode, toegelicht aan de hand van macht in huwelijksrelaties’, *Kennis en methode*, 7e jrg., 1983, nr. 3, p. 202-226 (cit. p. 216).

6. DU BOIS-REYMOND, M., ‘Orale cultuur en wetenschapsbeoefening’, *Pedagogische Studiën*, 63e jrg., 1986, nr. 12, p. 515-523 (cit. 519).

7. POUPART, J., RAINS, P. en PIRES, A.P., *Actualités bibliographiques: les méthodes qualitatives et la sociologie américaine*, in *Déviance et Société*, vol. 7, 1983, nr. 1, p. 73 e.v.

De actuele belanstelling voor kwalitatieve en actie-onderzoeksbenaderingen bij welzijnsonderzoekers en criminologen sluit aan bij deze betrokkenheid op probleemdefinities waaraan veelal slechts marginaal aandacht wordt geschonken. Thema's als b.v. de verhouding dader-slachtoffer, de relatie slachtofferervaring en angst voor criminaliteit, de leefwereld van (kans)armen, kinderrechten, (non)participatie aan maatschappelijke voorzieningen e.d.m. geven uitdrukking aan deze betrokkenheid, en geven tevens aan dat de onderzoeker geen loutere buitenstaander kan zijn. Alleen al het feit dat de onderzoeker in een problematische situatie de standpunten van de *diverse* betrokkenen de moeite van het reveleren waard acht, maakt hem 'partijdig'. Hij moet ook 'partijdig' zijn om te kunnen 'zien'.⁸

De verhouding tussen praktijk en theorie (en vice versa)

De ontwikkeling van straathoekwerk vertoont gelijkenissen met de ontwikkeling van actie-onderzoek. Ook voor het straathoekwerk is de vaststelling van 'nieuwe' of 'herontdekte' sociale problemen cruciaal: het straathoekwerk werd/wordt ontwikkeld vanuit probleemdefinities als armoede, thuisloosheid, afwijkend gedrag. Tegelijk is, zoals voor actie-onderzoek, de beweging naar het probleemveld toe, essentieel: straathoekwerk richt zich tot die mensen die niet bereikt worden, vanuit een positieve benadering. De impuls tot uitbouw van het straathoekwerk komt mede vanuit algemeen maatschappelijke ontwikkelingen, in concreto de zgn. 'armoedefondsen' (Fondsen LENSSSENS en VANDENBOSSCHE, en recenter het Vlaams Fonds voor Integratie van Kansarmen), en de ontwikkelingen in het kader van de zgn. 'veiligheidscontracten'.

Voor het straathoekwerk, zoals dit in Vlaanderen ontwikkeld wordt, is de theorievorming over '*maatschappelijke kwetsbaarheid*' richtinggevend. Een belangrijk kenmerk van de verschillende straathoekwerkprojecten is dat ze zich over het algemeen richten op maatschappelijk kwetsbare groepen of op groepen van mensen die door bepaalde problemen dreigen in een proces van maatschappelijke kwetsbaarheid terecht te komen.⁹ Deze doelgroepen zijn, algemeen gezien, jongeren in (kans)armoedesituaties, en specifiek: illegale druggebruikers, prostitué(es), thuislozen, hooligans.¹⁰ Het gaat om groepen die door het klassieke welzijnswerk niet of nauwelijks bereikt worden en die nu actief opgezocht worden. Hoofddoelstelling is *vermindering van de maatschappelijke kwetsbaarheid* van deze doelgroepen.

'Maatschappelijke kwetsbaarheid' staat voor het risico van een bevolkingsgroep om in haar contact met de maatschappelijke instellingen vooral de negatieve effecten te ondergaan, d.w.z. dat de betreffende bevolkingsgroep een verhoogd risico loopt het minst te genieten van het positieve maatschappelijke aanbod (onderwijs, hulpverlening, tewerkstelling, ...) en tegelijk het meest geconfronteerd wordt met controlerende instanties, waaronder – naar de jongeren toe – ook de jeugdbescher-

8. BECKER, 'Whose side are we on?', in FISTEAD, W.H., *Qualitative methodology. Firsthand Involvement with the Social World*, Chicago, Markham Publishing Co., 1970, p. 15-26.

9. Vlastrov, *werkttest juni 1994*, p. 1.

10. Vlastrov, *Verslag 1993-1994*, Brussel, 1994, p. 3.

ming.¹¹ De doelstelling 'vermindering van maatschappelijke kwetsbaarheid' houdt een herdefiniëring in van het klassieke begrip '*sociale (re)integratie*'. Vernieuwend hierbij is dat de mogelijke specificiteit van gedragspatronen die i.c. jongeren, naargelang hun maatschappelijke positie ontwikkelen, in relatie gebracht wordt tot het *maatschappelijk aanbod* of m.a.w. het maatschappelijk aanbod wordt gezien als een integraal deel van de probleemdefinitie. De optiek tot 'structureel' werken sluit hierbij aan: niet enkel beïnvloeding van de doelgroep maar ook de eventuele verandering van het maatschappelijk aanbod worden als doelstellingen vooropgesteld. De theorievorming – i.c. over 'maatschappelijke kwetsbaarheid' – geldt als een *referentiekader* van waaruit praktijkinterventies opgezet en gestuurd worden. Een – mede vanuit registratie onderbouwde – methodiekontwikkeling, ontwikkeling van operationele doelstellingen en evaluatie vormen belangrijke aandachtspunten.¹² De verhouding theorie-praktijk is *conclusiegericht*, d.w.z. vanuit de onderzoeksconclusies (verklaring van de vastgestelde probleemsituatie en aanduiding van de oorzaken) wordt een actieplan zo helder mogelijk uitgetekend en wordt betracht de vastgestelde problematiek beheersbaar – en dus voor verandering vatbaar – te maken.

In een actie-onderzoeksbenadering komt deze conclusiegerichtheid van de verhouding theorie-praktijk op de helling te staan. Actie-onderzoek neemt zich voor in te grijpen in de sociale werkelijkheid, of m.a.w. ook een bijdrage te leveren tot de na te streven praktijkontwikkeling. Deze bijdrage kan variëren van het 'mee-doen' in de onderzochte setting als observator en evaluator, tot en met het actief handelend optreden in het te onderzoeken gebied, d.w.z. een systematisch door-dachte beïnvloeding van de te onderzoeken praktijkontwikkeling. In de eerste optie verandert de verhouding theorie-praktijk van conclusiegericht naar *decisiegericht*: de finaliteitsrelatie (middel-actie) komt centraal te staan in het onderzoeksopzet.¹³ In de laatste optie wordt de mogelijke tegenstelling tussen theorie en praktijk opgeheven, ten voordele van een relatie van *samenwerking* en wederzijdse beïnvloeding. 'Dit sluit nauw aan bij het besef, dat kennis niet "bestaat" maar "... een project is dat uitgevoerd wordt. Kennis is altijd reconstructie. ... De onderzochten zijn geen passieve onderzoeksobjecten maar actieve medewerkers in een gezamenlijk project. Als medeproducenten verwerven zij communicatieve en handelingscompetenties'.¹⁴ Onderzoekers en onderzochten spelen hierbij een onderscheiden rol. De onderzoeker staat hierbij voor de betrouwbaarheid en de validiteit van de geproduceerde onderzoeksgegevens.

Concreet houdt deze optie in dat het *referentiekader*, van waaruit het praktijk-handelen vertrekt, mee object van onderzoek wordt. De theorievorming over b.v. non-participatie aan de samenleving – waaronder de theorievorming over maatschappelijke kwetsbaarheid – zal in een dergelijke benadering in het praktijkhandelen worden geïntroduceerd, doch tegelijk onderzoeksvatbaar worden gemaakt

11. VAN KERCKVOORDE, J., VETTENBURG, N. en WALGRAVE, L., 'Over de justitiële en maatschappelijke kwetsbaarheid van jonge werklozen', *Panopticon*, 1984, 296; VETTENBURG, N., WALGRAVE, L. en VAN KERCKVOORDE, J., *Jeugdwerkloosheid, jeugddelinquentie en maatschappelijke kwetsbaarheid*, Antwerpen, Kluwer, 1984.

12. Vlastrov, *Verslag 1993-1994, o.c.*, p. 19 e.v.

13. ZWART, C., *Gericht veranderen van organisaties. Beheerste ontwikkeling als permanente activiteit*, Rotterdam, Lemniscaat, 1972.

14. DU BOIS-REYMOND, M., 'Orale cultuur en wetenschapsbeoefening', *o.c.*, p. 518.

door de verbinding van deze theoretische inzichten met reeds verworven inzichten op het terrein, inclusief de zienswijze van de beoogde doelgroepen. Dit houdt in belangrijke mate een ook *historische* benadering in: de vraag wordt gesteld *welke probleemdefinities op een bepaald moment, ten aanzien van welke groepen* in de samenleving en *vanuit welke overwegingen* worden gesteld.¹⁵ Tegelijk staat de vraag centraal naar de betekenis van i.c. non-participatie als vorm van *actief* gedrag, of m.a.w. als een vanuit de leefwereld van de betrokkenen *betekenisvolle strategie*. De actie-onderzoeksbenadering zal m.a.w. de probleemdefinities, zoals ze b.v. ook vanuit het straathoekwerk aangereikt worden, nader analyseren en 'objectiveren', d.w.z. zoeken naar die werkelijkheidsdefinities waardoor een probleem zijn geïsoleerd en persoonsgericht karakter ontnomen wordt en gesteld kan worden in zijn dimensie van cultuurprobleem, met veranderbaarheid als karakteristiek.¹⁶ Actie-onderzoek vertrekt in deze benadering vanuit een expliciete erkenning van het *interventiekarakter* van onderzoek, ook als proces van kennisverwerking.

Actie-onderzoek als interventiestrategie

Onze op de concrete onderzoekspraktijk, inz. op het vlak van de jeugdbescherming en het jeugdwelzijnswerk, gebaseerde omschrijving van actie-onderzoek¹⁷ stelt dit interventiekarakter centraal.

Actie-onderzoek wordt gedefinieerd als:

- een vorm van handelen
- naar aanleiding van een problematische situatie
- teneinde haar te veranderen
- in samenwerking met de betrokkenen
- en met het oog op theorievorming.

De centrale componenten van actie-onderzoek worden verder als volgt toege-
licht¹⁸:

* EEN VORM VAN HANDELEN

Hiermee wordt verwezen naar de aangenomen verhouding theorie-praktijk, of m.a.w. naar de verhouding van de onderzoeksdoelstellingen tot de sociale werke-

15. VRANKEN, J., 'Welzijn: voorwerp van maatschappelijke tegenstelling en historische dynamiek', in BAERT, H., (red.), *De welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap*, Leuven, Garant, 1990, p. 19-115; BOUVERNE-DE BIE, M., 'De pedagogisering van sociale problemen, Historische ontwikkelingen in de jeugdwelzijnszorg in Vlaanderen', *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 36e jrg., 1991, nr. 1, p. 1-15.

16. FREIRE, P., *Pedagogie van de onderdrukten*, Baarn, Het Wereldvenster, 1972, p. 92.

17. BOUVERNE-DE BIE, M., DE BOCK, G. en VERHELLEN, E., 'Jeugdbeschermingsbeleid in onderzoek' in *Actualités criminologiques de l'U.L.B.*, Brussel, Université Libre de Bruxelles, Ecole des Sciences Criminologiques 'Léon Cornil', 1983, p. 7-17.

18. BOUVERNE-DE BIE, M., 'Actie-onderzoek als onderzoeksstrategie, Een situering binnen de "kwantitatieve" onderzoeksbenaderingen', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 34e jrg., 1989, nr. 2, p. 139-155.

lijkheid. Uitgangspunt is de onmogelijkheid als onderzoeker een 'neutrale' houding aan te nemen. Actie-onderzoek is expliciet bewustmakend, 'emancipatorisch' onderzoek: de gegenereerde kennis moet bruikbaar zijn om de concrete praktijk om te buigen in de richting van grote emancipatie (d.i. humanisering van de samenleving¹⁹). Deze gerichtheid op emancipatie is niet nieuw: het gaat in feite 'om het terughalen van de oorspronkelijke beloften van fundamentele democratisering van de samenleving die de wetenschappen sinds de Verlichting in zich hadden'.²⁰

Het onderzoek wordt hierbij gezien als een bijdrage tot het 'collectieve leren', dit is de aanpak van over langere tijdsperiodes gegenereerde, duurzame emotionele en cognitieve blokkades, die in een maatschappelijke context verklaard moeten worden. Uit deze onderzoeksdoelstelling worden een aantal kwaliteitseisen voor actie-onderzoek afgeleid, namelijk:

- de aangeboden informatie moet herkenbaar, levendig en zo mogelijk consistent en helder zijn voor de onderzochten;
- de aangeboden informatie moet controleerbaar zijn en in overeenstemming met wat in de dagelijkse maatschappelijke realiteit van de onderzochten wordt aangetroffen;
- de aangeboden informatie moet generaliserend zijn en het hier en nu van bepaalde individuen overstijgen;
- de aangeboden informatie moet de onderzochten aanwijzingen geven om meer greep te krijgen op hun dagelijkse situatie;
- en de analyse, c.q. selectie en herordening van de informatie moet navolgbaar zijn voor de onderzochten'.²¹

* NAAR AANLEIDING VAN EEN PROBLEMATISCHE SITUATIE

De basis waarop de onderzoeker in het praktijkproces en in de beleidsvorming over die praktijk gaat staan, betreft een concrete maatschappelijke (organisatorische) behoefte. Dit betekent nochtans niet dat de probleemformulering zoals ze de onderzoeker aangereikt wordt, meteen ook de probleemstelling is van het onderzoek. De aangereikte probleemstelling wordt gerelateerd aan de bestaande sociaal-wetenschappelijke kennis, teneinde duidelijk te krijgen wat *historisch* de kern is van het probleem en welke de ontstaansvoorwaarden zijn. Het probleem wordt ook *logisch* geanalyseerd in deelproblemen en hun samenhangen, waardoor het mogelijk wordt te kijken naar eventueel bestaande oplossingen voor deelproblemen en in te schatten wat in de bestaande situatie geëffectueerd kan worden. Tevens wordt het aangereikte probleem geobjectiveerd vanuit de directe ervaringen van de betrokkenen, die in het onderzoek gereconstrueerd worden. Deze reconstructies maken het mogelijk dat onderzoekers en onderzochten samen de deelproblemen vaststellen die men in het actie-onderzoek zal proberen op te lossen. De opbouw van een wederzijdse oriëntatie tussen onderzoekers en betrokkenen is aldus cruciaal, vormt de basis van het actie-onderzoek en vergt de nodige behoedzaamheid en

19. DE BOCK, G., *Overheen jeugd en recht. Een bijdrage tot het uitvinden van nieuw jeugdrecht*, Antwerpen/Arnhem, Kluwer/Gouda Quint, 1982.

20. VAN DIJKUM, C., 'Actie-onderzoek in confrontatie', *Tijdschrift voor Agologie*, 9^e jrg., 1980, nr. 1, p. 6-31 (cit. p. 9).

21. VAN DIJKUM, C., 'Actie-onderzoek in confrontatie', *o.c.*, p. 26.

tijd. De objectivering van de problematische situatie, van waaruit het onderzoek vertrekt, maakt het ook mogelijk het exemplarisch karakter van de onderzochte situatie vast te stellen en aldus de herkenbaarheid ervan te verhogen.

* *TENEINDE HAAR TE VERANDEREN*

De in deze actie-onderzoeksbenadering beoogde verandering wordt niet omschreven in termen van een duidelijk afgebakende en duidelijk gerichte 'innovatiestrategie'; de beoogde verandering houdt in dat de probleemsituatie van waaruit vertrokken werd niet langer als 'gegeven' overkomt, doch dat nieuwe definities en handelingsmogelijkheden ontstaan. De beoogde verandering is m.a.w. te zien als een verhoging van het probleemgehalte van de situatie; de voortdurende terugkoppeling van informatie is de kern van de methode van actie-onderzoek, in aansluiting trouwens met de wijze waarop via kwalitatieve onderzoeksmethoden verworven kennisgegevens gevalideerd worden.²² In deze wisselwerking tussen 'onderzoek' en 'actie' kunnen verschillende aspecten onderscheiden worden²³:

- het onderzoek is middel tot actie, d.w.z. het onderzoek dient tot het duidelijk krijgen en ter discussie stellen van bestaande benaderingswijzen t.a.v. een bepaalde problematiek. In de rol van de onderzoeker komt dit overeen met een trainingsfunctie;
- het onderzoek is dienstbaar aan de actie, d.w.z. het onderzoek levert kennisgegevens die nieuw handelen mogelijk maken, een bepaald handelen kunnen heroriënteren en/of verder uitwerken. Dit sluit aan bij de consulentiefunctie van de onderzoeker;
- de actie is middel tot onderzoek, d.w.z. het (anders) handelen t.a.v. een gestelde problematiek is methode tot onderzoek: de verworven kennisinzichten tot mogelijk maken van de actie evenals het onderzoek naar de effecten van deze actie, gelden als grondslag voor verdere theorievorming.

De rol van de onderzoeker wordt aldus essentieel in een 'teambenadering' gesitueerd, waarin drie componenten aanwezig zijn, nl.:

- een *consulentiefunctie*, d.w.z. de onderzoeker brengt de onderzoekssubjecten in contact met kennisgegevens binnen en buiten het betreffende onderzoeksgebied;
- een *trainings- of vormingsfunctie*, d.w.z. de onderzoeker stelt constant vragen naar hoe gewerkt wordt, hoe gegevens gebruikt worden, vanuit welke premisses ... teneinde de reflectie over de praktijkontwikkeling te verhogen, leerprocessen te bevorderen, handelingsalternatieven mogelijk te maken;
- een *onderzoeksfunctie*, wat inhoudt dat het praktijkhandelen, inclusief de via het onderzoek geïnduceerde veranderingen hierin, onderzocht wordt vanuit de bestaande theorie en met het oog op nieuwe theorievorming.²⁴

Deze onderscheiden aspecten in de relatie tussen onderzoek en actie geven aan dat actie-onderzoek een vrij complex onderzoeksopzet impliceert. Niet alleen worden

22. WESTER, F., *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Muidenberg, Coutinho, 1987.

23. BOUVERNE-DE BIE, M., SILON, L., SPIESSCHAERT, F. e.a., *Preventie van structurele marginalisering bij jongeren*, Brussel, Programmatie van het Wetenschapsbeleid, 1981, p. 7.

24. VERHELLEN, E., 'Poging tot interactioneel werken in de jeugdbescherming', o.c., p. 133.

diverse onderzoeksmethoden gehanteerd; tevens wordt de verworven informatie voortdurend opnieuw ingebracht. Dit sterk procesmatige karakter van actie-onderzoek maakt dat vaak gewerkt wordt met diverse, parallel opgezette en/of over de tijd gespreide 'deelonderzoeken', waarvan de resultaten in de eindanalyse onderling vergeleken worden. Tevens maakt het de samenwerking met de betrokkenen tot centraal aandachtspunt.

* IN SAMENWERKING MET DE BETROKKENEN

De samenwerking met de betrokkenen veronderstelt voorafgaandelijk een antwoord op de vraag wie de betrokkenen zijn; hierbij wordt ervan uitgegaan dat alle in de problematische situatie betrokkenen diegenen zijn die iets willen doen met het actie-onderzoek. In dit licht is actie-onderzoek een vorm van 'zelfonderzoek', door een praktijkveld, in samenwerking met onderzoekers. Het merendeel van het actie-onderzoek is derwijze te situeren op het meso-niveau, inz. op het niveau van de beleidsuitvoering door maatschappelijke voorzieningen, b.v. de verschillende instanties betrokken bij de uitvoering van een jeugdbeschermingsmaatregel. De samenwerkingsrelatie tussen deze betrokkenen wordt doorgaans gestructureerd via een zgn. 'stuurgroep', waarin samen met de betrokkenen ook de onderzoekers aanwezig zijn. Dergelijke structurering heeft het voordeel dat niet los van de onderzoekssetting (of m.a.w. de problematische situatie) gewerkt wordt, doch integendeel, dat de samenwerking ingelijst wordt in reeds aanwezige structureringvormen. Het aldus per definitie kleinschalige karakter van actie-onderzoek maakt dat verspreidingseffecten naar het macro-niveau vooral vanuit de onderzoeksrapportage of m.a.w. de theorievorming plaatsvinden.

De structurering van de samenwerkingsrelatie op vooral een meso-niveau houdt in dat in actie-onderzoek sprake is van een dubbele doelgroepgerichtheid. De directe doelgroep – d.i. ook de groep waarmee rechtstreeks samengewerkt wordt – bestaat doorgaans uit de praktijkwerkers. De uiteindelijke doelgroep bestaat uit diegenen waarop de praktijkinterventie, inclusief de sturing ervan vanuit het onderzoek, zich richt. Deze dubbele doelgroepgerichtheid houdt in dat zowel in de analyse en reconstructie van de aangereikte probleemsituatie als in de verdere uitwerking van het onderzoek de focus ligt op een *structurele* benadering, d.w.z. in de vraag naar de *rationaliteit* van sociale problemen en naar de mogelijkheden tot ombuiging van deze rationaliteit.

* MET HET OOG OP THEORIEVORMING

Hierin ligt de finaliteit van elk onderzoek en dus ook van actie-onderzoek. Actie-onderzoek is in deze benadering vooral te zien als een specifieke ingang tot het onderzoeksveld; de theorievorming gebeurt op eenzelfde wijze als algemeen geldt voor 'kwalitatief onderzoek'. Wel nuanceert deze actie-onderzoeksbenadering het veelal gemaakte onderscheid tussen 'fundamenteel' en 'toegepast' onderzoek: ofschoon het onderscheid, gezien vanuit de onderzoeksfasering, hanteerbaar blijft, gaat het in een actie-onderzoeksbenadering vooral om de *wisselwerking* tussen 'begrijpen' en 'ingrijpen', en om de reflectie over (criteria voor) 'bruikbare kennis'.

De reconstructie van een probleemsituatie: het rapport over 'straatkinderen' als exemplarisch voorbeeld

Het recente rapport van de Raad van Europa over straatkinderen²⁵ illustreert de wijze waarop een aangereikte probleemsituatie – i.c. de problematiek van straatkinderen – onderzoeksmatig gereconstrueerd wordt.

De opdracht (of m.a.w. de aangereikte probleemsituatie) bestond erin de oorzaken op te sporen waardoor kinderen op straat leven, de risico's die hiermee verbonden zijn (b.v. delinquentie, drugverslaving en/of -dealing, prostitutie ...) te inventariseren, en informatie te verzamelen over projecten die zich met deze problematiek bezighouden, en deze projecten zo mogelijk te evalueren met het oog op mogelijke aanbevelingen ter zake.

Deze opdracht werd in de eerste plaats geanalyseerd op zijn *basisassumpties*, nl.

1. het concept 'straatkinderen' wordt doorgaans verbonden met de situatie in ontwikkelingslanden; dit houdt in dat straatkinderen in de westerse wereld uit het gezichtspunt verdwijnen. Vastgesteld wordt dat het fenomeen ook in Europa bestaat, zij het in andere verschijningsvormen;

2. de miskennis van de ook Europese dimensie van het probleem ligt mede aan de beeldvorming zoals gepresenteerd door de media. Europese voorbeelden zijn minder extreem, doch het bestaan ervan dient erkend te worden;

3. een concrete ingang tot de studie van het fenomeen 'straatkinderen' kan worden gevonden vanuit de inzichten over thuisloosheid;

4. het dominante geloof in de waarde van de vigerende jeugdbeschermingssystemen kan leiden tot onderschatting of ontkenning van het bestaan van straatkinderen. De discussie ter zake moet mede gezien worden in het licht van de ruimere discussies over sociaal beleid, jeugdbescherming en de positie van kinderen in onze samenleving;

5. de groeiende inzichten m.b.t. het voorkomen en de verschijningsvormen van kindermishandeling en slachtofferschap van kinderen, ook in de westerse wereld, biedt belangrijke vergelijkingspunten voor de studie van het verschijnsel 'straatkinderen'.

Een volgende stap in de analyse van de probleemsituatie betreft de perspectieven van waaruit 'probleemgedrag' van kinderen en jongeren bestudeerd (kan) worden. Onderscheid wordt gemaakt tussen

- a. *een beschermingsbenadering*. Deze benadering is de meest voorkomende benadering. De meeste westerse landen hebben een eigen jeugdbeschermingssysteem ontwikkeld, gebaseerd op de premisse dat kinderen te zien zijn als onderscheiden van volwassenen en dat dus ook probleemgedrag van kinderen en jongeren en/of probleemsituaties waarin kinderen en jongeren betrokken zijn specifieke aandacht vereisen. 'Straatkinderen' zijn in deze benadering kinderen die zich onttrekken aan de socialisatie vanuit de samenleving en die vandaaruit doelgroep worden voor een jeugdbeschermingsinterventie. Straatkinderen vragen in deze be-

25. Council of Europe, *Street Children*, Strasbourg, 1994. Het rapport werd samengesteld door een studiegroep van experts onder voorzitterschap van Eugeen VERHELLEN.

nadering extra aandacht, waarbij vooral de reïntegratie van deze kinderen naar de traditionele socialisatiesinstituten, nl. school en gezin centraal staat;

b. *een repressieve benadering*. In deze benadering worden straatkinderen vooral gezien als (potentiële) verstoorde van de openbare orde; de samenleving dient streng op te treden; individuele kinderen worden hierbij gefocust. Deze benadering vindt toenemend gehoor binnen de jeugdcriminologie, dit vanuit het tanend geloof in de effectiviteit van een meer tolerante aanpak;

c. *een mensenrechtenbenadering*. Deze benadering is onderscheiden van beide voorgaande door haar structureel uitgangspunt. Niet het individuele kind staat centraal, wel de *participatieproblemen* die kinderen en jongeren in deze samenleving ondervinden. Vanuit deze benadering moet een studie over 'straatkinderen' in eerste instantie de participatieproblemen zichtbaar maken, die aanleiding geven tot een 'leven op straat'. Het verschijnsel straatkinderen wordt gezien als onderdeel van een bredere problematiek van armoede en sociale uitsluiting.

De aanvankelijke opdracht werd aldus in een ruimer kader geplaatst, met – ook methodologische – consequenties naar de verdere analyse. De empirische gegevensverzameling – aan de hand van een uitgebreide vragenlijst – diende het fenomeen 'straatkinderen' in zijn omvangendheid te benaderen, en dus niet vanuit b.v. een vooraf afgelijnde definitie. De vragenlijst omvatte aldus vier thema's:

1. kennis over straatkinderen en van de publieke opinie over straatkinderen. De bedoeling van de vragen onder dit thema was na te gaan of, en zo ja, welke (statistische) gegevens beschikbaar zijn over straatkinderen en over de publieke opinie over straatkinderen;

2. verklarende modellen over straatkinderen. De bedoeling van de vragen onder dit thema was na te gaan welke oorzaken aangegeven worden voor het bestaan van straatkinderen, en welke gegevens aanwezig zijn over hoe deze oorzaken eventueel met elkaar in verband worden gebracht;

3. straatkinderen en hun rechten. Uitgaande van het UNO-Verdrag inzake de Rechten van het Kind (1989) kan nagegaan worden op welke wijze een samenleving kinderen, en de ontplooiingsmogelijkheden van kinderen, ziet. Gevraagd werd aan te stippen welke bepalingen in het Verdrag het meest relevant geacht worden voor straatkinderen;

4. overheidsbeleid en straatkinderen. Een vierde thema in de bevraging betrof de eventuele beleidsmaatregelen die vanuit de overheid getroffen worden;

5. straatkinderen en niet-gouvernementele organisaties. Gevraagd werd naar het voorkomen van initiatieven ter zake, en desgevallend deze initiatieven te beschrijven;

6. de toekomst van straatkinderen. Een laatste thema betrof eventueel in het vooruitzicht gestelde (beleids)initiatieven m.b.t. straatkinderen, evenals de vraag naar een persoonlijke inschatting van de problematiek en van eventueel wenselijke initiatieven ter zake.

Deze vragenlijst werd ingevuld aan de hand van zowel schriftelijke gegevens vanuit de administraties in de betrokken landen, als aan de hand van studiebezoeken. Per betrokken land werd een nationaal rapport opgesteld, dat de basis vormde voor de probleemanalyse door de studiegroep.

De resultaten van deze studie²⁶ reveleren een complexe realiteit, waarbij enerzijds de gebrekkige kennis over de problematiek, inclusief een beperkt begrippenkader, vastgesteld wordt, en anderzijds verwezen wordt naar de talrijke aanduidingen over zowel de toename van het aantal straatkinderen in de westerse landen, als over het geringe bereik van deze kinderen door de klassieke welzijnsvoorzieningen. Gepleit wordt voor een meer actieve benadering; straathoekwerk kan hierin een zinvolle werkvorm zijn.

Belangrijk in deze reconstructie is de vertaling van een als individueel en categoriaal aangereikt probleem, naar in essentie (ook) een *participatieprobleem*. Dit participatieprobleem stelt zich – zoals ook de theorievorming over maatschappelijke kwetsbaarheid aangeeft – op het niveau van de socialiserende instanties en (mede vandaaruit) op het niveau van de samenleving als geheel. De verruiming van de probleemstelling naar ook een mensenrechtenbenadering laat bovendien zien dat de vast te stellen participatieproblemen ingebed liggen in de rationaliteit van de westerse samenleving. De toename van het aantal straatkinderen is vandaaruit in eerste instantie een *maatschappelijk* en een *politiek* probleem.²⁷ Kwetsbare groepen – i.c. kinderen en jongeren – hebben de meeste mogelijkheden tot maatschappelijke integratie en participatie wanneer hun ontplooiingsmogelijkheden structureel uitgewerkt zijn in termen van sociale rechten, die onvoorwaardelijk gegarandeerd worden, en wanneer deze structurele keuzemogelijkheden ook cultureel ingebed zijn, d.w.z. aanvaard als zijnde deel uitmakend van het ‘sociaal contract’ tussen maatschappelijke partijen en klassen.²⁸ Het debat over straatkinderen – en in het verlengde hiervan: straathoekwerk – is m.a.w. ook een debat over de essentie van de westerse verzorgingsstaat.

De ‘beleidsgerichtheid’ van wetenschappelijk onderzoek

In actie-onderzoek wordt het beleid object van wetenschappelijk onderzoek. Tegelijk wordt dit (actie)onderzoek in de huidige situatie overwegend gefinancierd door beleidsinstanties. De ‘beleidsgerichtheid’ van het wetenschappelijk onderzoek, a fortiori – gezien het interventiekarakter – van actie-onderzoek, verdient nadere specificering.

Onderscheid wordt gemaakt tussen een technologische en een sociologische interpretatie van beleidsonderzoek. Vanuit een technologische interpretatie is beleidsonderzoek een onderdeel van of een schakel in het beleidsproces: betracht wordt, via onderzoek, dit beleid te verbeteren, c.q. te veranderen. Vanuit een sociologische interpretatie wordt de wetenschappelijke interpretatie van de sociale werkelijkheid gesteld tegenover die in beleidskringen.

26. Voor een volledig overzicht, zie Council of Europe, *Street Children*, o.c.

27. Council of Europe, *Street Children*, o.c., p. 65 e.v.

28. ENGBERGSEN, G., HEMERIJCK, A. en BAKKER, W. (red.), *Zorgen in het Europese Huis, Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaten*, Leiden, Stenfert Kroese, 1991. Het participatiebegrip wordt in deze context nader geanalyseerd in BOUVERNE-DE BIE, M., ‘Paradoxen in participatie, Enkele aanzetten tot een maatschappelijk kader voor participatie’, *Sociaal*, 12^e jrg., 1994, nr. 10, p. 20-23.

Het onderscheid tussen een technologische en een sociologische interpretatie verwijst naar de *functies* die aan het onderzoek worden toegekend in het beleidsproces, en waarbij in de opvattingen ter zake diverse gradaties vastgesteld kunnen worden. Deze gaan van een (radicale) afstand tussen wetenschap en beleid, over dialoogmodellen (wederzijdse wisselwerking tussen onderzoek en beleid) tot en met opvattingen die het mogelijke belang van onderzoek voor het verloop van beleidsprocessen in verregaande mate relativeren.²⁹ Deze diversiteit aan opvattingen verwijst naar een paradox, die de discussie over de relatie tussen wetenschappelijk onderzoek en beleid beheerst: terwijl er voortdurend beroep gedaan wordt op wetenschappelijke kennisinzichten voor de totstandkoming van overheidsbeleid, wordt tegelijk gesteld dat het wetenschappelijk onderzoek niet aan de gestelde beleidsverwachtingen beantwoordt, en dat de onderzoeksresultaten van beleidswege worden genegeerd. De functie van sociaal-wetenschappelijke kennisinzichten in het beleidsproces lijkt in die optiek vooral legitimiteitsverhogend en symbolisch. Bovendien: 'het bewuste streven van het beleid om in toenemende mate sociaal-wetenschappelijke inzichten in de eigen beleidstheorieën te verdisconteren maakt bij de opdrachtgever van onderzoek de neiging steeds geringer om de eigen 'theorie' onder de druk van externe wetenschapsbeoefenaars te herzien of aan de kant te zetten'.³⁰

Mede vanuit deze inzichten is het aangewezen de taakvervulling van de sociale wetenschappen te zien in termen van 'betrokkenheid en distantie'³¹: wetenschap heeft niet als opdracht direct bruikbare kennis op te leveren doch moet vooral bijdragen tot de *verheldering* van problemen. Onze omschrijving van actie-onderzoek als een 'kwalitatieve' onderzoeksstrategie sluit hierbij aan. We vermeldde inz. de sterke nadruk op de theoretische verdieping van de probleemstelling. De analyse en vaak ook herdefiniëring van de aanvankelijke onderzoeksopdracht naar een concrete onderzoeksvraagstelling is ook in contractonderzoek mogelijk, zij het met wisselend succes. Een dergelijke analyse van de onderzoeksopdracht is uiteindelijk ook een goede startbasis voor onderzoek. In de (belangrijke) mate evenwel dat actuele ontwikkelingen wijzen op een versterking van het ad hoc-karakter en korte termijn-perspectief van onderzoeksopdrachten, wordt het o.i. in toenemende mate noodzakelijk contractonderzoek te laten aansluiten met een bredere onderzoeksomkadering en -traditie, waarin de in diverse onderzoekscontexten verworven kennisinzichten met elkaar vergeleken kunnen worden en aldus een bijdrage kunnen leveren tot verdere theorievorming.

29. VAN HOUTEN, D.J. en SIMONIS, J.B.D., 'Tegen beter weten in, de spanning tussen beleid en onderzoek', *Beleid en Maatschappij*, 11^e jrg., 1984, nr. 10, p. 295-298.

30. LAANSMA, K.L., 'Onderzoek, beleidstheorie, levensbeschouwing', in *Sociologische gids*, 3^e jrg., 1956, p. 61.

31. ELIAS, N., *Problemen van betrokkenheid en distantie*, Amsterdam, Meulenhoff, 1982.